

EGY FELTÁRATLAN FORRÁSCSOPORT: BAROKK KORI MIRÁKULUMOS KÖNYVEK MAGYARORSZÁGI BÚCSÚJÁRÓHELYEKRŐL

Amikor egy, a magyar kutatásban eddig kevés figyelemre méltott forrásegyüttes, a magyarországi búcsújáróhelyekhez kapcsolódó barokk kori mirákulumos könyvek bemutatására teszünk kísérletet, célszerűnek látszik az ismertetést meghatározással kezdeni.¹ Mirákulumos könyvön olyan kéziratot vagy nyomtatott munkát értünk, amely a szentek vagy Mária közbenjárásának tulajdonított ún. imameghallgatások, különböző bajokból természetfeletti segítség révén történt csodás megmenekülések (miracula) leírásait tartalmazza. Ezeknek a könyveknek térben és időben változatos formái és típusai alakultak ki. A nyomtatásban megjelent gyűjteményes munkáknak például az imameghallgatások csupán egyik legszembeütőbb vonását jelentik, mivel ezek rendszerint az áhítat-irodalom területéhez tartozó más szöveganyagokat is magukban foglalnak. Valójában nem húzódik éles határ a mirákulumos könyvek és a kifejezetten áhítati célra szolgáló más művek között, s a könyvtípusok alakulása, érintkezése más rokon kiadványfajtákkal önmagában is vizsgálatra érdemes forráscsoporttá avatja ezeket a munkákat.

Emellett azonban a mirákulumos könyvek fontos forrásai egyrészt a néprajzkutatásnak, ezen belül is elsősorban a vallásos népi elbeszélés- és szokásvizsgálatoknak, másrészt az irodalomtörténetnek, amely a műfaj fejlődését kísérheti nyomon, ezen kívül pedig még számos más tudományterület (orvostörténet, hely- és személynév kutatás, településtörténet stb.) művelőinek is hasznos adatokat tartalmaznak. Innen érthető, hogy a témának nagyon jelentős nemzetközi irodalma van, míg a magyar kutatás nem rendelkezik ehhez mérhető anyagfeltárással. Anélkül, hogy a nemzetközi szakirodalom akár vázlatos áttekintésére vállalkoznánk, megemlítjük, hogy például a német néprajzkutatás már a század harmincas éveiben felismerte a mirákulumos könyvek jelentőségét,² s azóta számtalan részvizsgálat,³ átfogó néprajzi⁴ és irodalomtörténeti⁵ elemzések sora foglalkozik a

¹ A forrásanyag feltárására „A magyar népköltészet forrásai” c., az ELTE Folklore Tanszékén folyó kutatási pályázat keretében került sor. A forráskiadvány-sorozatba tervezett kötet összeállítása a mirákulumos könyvek szöveganyagából folyamatban van. Ehhez vö.: TÜSKÉS Gábor, *Kéziratok és nyomtatott mirákulumszövegek*. in *Artes Populares 8. A Folklore Tanszék Évkönyve*. Szerk. VOIGT Vilmos, Bp. 1982. 250–251. A tanulmány alapjául szolgáló doktori disszertáció: KNAPP Éva, *Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről*. Diss. (kézirat) Bp. 1984. Itt a teljes forrás- és példaanyag, irodalomjegyzék, valamint egyes megállapítások részletes kifejtése is megtalálható.

² SCHREIBER, Georg, *Deutsche Mirakelbücher*. Düsseldorf, 1938., MEISEN, Karl, *Ein Mirakel-büchlein des 15. Jahrhunderts aus der Wallfahrtskirche Marienthal bei Hamm an der Sieg*. Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 129. 1936. 88–115., KRISS, Rudolf, *Volkskundliches aus den Mirakelbüchern von Maria-Eck, Traunwalden, Kösslarn und Halbmeile*. Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 5. 1931. 134–151.

³ WELKER, Klaus, *Die Inchenhofener Mirakelaufzeichnungen (1506–1657)* in BÄUMER, Remigius (Hrsg.), *Von Konstanz nach Trient*. München–Paderborn–Wien, 1972. 635–657., MAIS-

témával. A német kutatás újabb fellendülésére jellemző adat, hogy például a néprajzi tanszékek rendelkező bajor egyetemek közül egyedül az 1982-es tanévben három tanszéken összesen öt, különböző mirákulumos könyvekkel foglalkozó szakdolgozat, illetve disszertáció készült.⁶ Magyar vonatkozásban rendszeres kísérlet eddig egyedül a nyugati határvidék (a mai Burgenland) kegyhelyeivel kapcsolódó barokk kori mirákulumos könyvek összegyűjtésére történt, de ez is az osztrák kutatás részéről.⁷ Ugyanerről a területről több részfeldolgozást is ismerünk.⁸ Magyar részről a néhány középkori mirákulumos könyvvel foglalkozó elemzés mellett⁹ a barokk korra vonatkozóan csupán egy-két elszórt kezdeményezést,¹⁰ illetve figyelemfelhívást¹¹ említhetünk tudománytörténeti előzményként.

A vallásos népi irodalom hatása a népi elbeszéléskincsre és a szokásanyagra a magyar kutatás előtt általában ismert, de ennél sokkal nehezebb meghatározni azokat a konkrét befolyásokat, amelyek egy-egy műfajhoz kapcsolódnak. Ha azt a tágabb műfaji összefüggést keressük, amelybe a mirákulumos könyvek beletartoznak, akkor a barokk kori áhítati irodalom egyik széles területét, az elbeszélő Mária-irodalmat, ezen belül pedig a búcsújárás irodalmát kell megjelölnünk,¹² mivel az eddig ismert magyar anyag három, az egésznek csupán töredékét jelentő kéziratból eltekintve teljes egészében Mária-kegyhelyekhez kapcsolódik. Ebben a megvilágításban a mirákulumos könyvek vizsgálata különösen jó szolgálatot tesz akkor, amikor az összefüggő kapcsolatokat keressük a teológiai elképzelések és a népi kultusz, az elméleti Mária-irodalom és a Mária-tisztelet gyakorlati megvaló-

SEN, Felici, *Das Mirakelbuch von Disentis* (1707). Schweizerisches Archiv für Volkskunde 61/1–2. 1956. 60–74.

⁶ZENDER, Matthias: *Mirakelbücher als Quelle für das Volksleben im Rheinland*. Rheinische Vierteljahrsblätter 41. 1977. 108–123., HARMENING, Dieter, *Fränkische Mirakelbücher*. Würzburger Diözesan-Geschichtsblätter 28. 1966. 25–240.

⁷BACH, Hermann, *Mirakelbücher bayerischer Wallfahrtsorte*. Diss. München, 1963., WALTZ, Matthias, *Zum Problem der Gattungsgeschichte im Mittelalter*. Am Beispiel des Mirakels. Zeitschrift für romanische Philologie 86. 1970. 22–39., OPPEL, Hans D., *Exemplum und Mirakel*. Versuch einer Begriffsbestimmung. Archiv für Kulturgeschichte 58. 1976. 96–114., ASSION, Peter, *Die mittelalterliche Mirakel-Literatur als Forschungsgegenstand*. Archiv für Kulturgeschichte 50. 1968. 172–180.

⁸Bayerische Blätter für Volkskunde 1983/4. 251–255.

⁹SEMMELEWIS, Karl, *Burgenländische Wallfahrts- und Mirakelbücher aus dem 17. und 18. Jahrhundert*, Burgenländische Heimatblätter 26/3. 1964. 131–140.

¹⁰SCHMIDT, Leopold, *Die Bedeutung der Wallfahrt Maria Einsiedeln auf dem Kalvarienberg bei Eisenstadt in den ersten Jahren ihres Bestandes*. Horn-Wien, 1948., LÁSZLÓ, Stefan, *Loretto im Burgenland*. Beiträge zur Geschichte des Wallfahrtsortes und Servitenkonvents. Diss. Trausdorf, 1936., PROBST, Franz, *Die Wallfahrt nach Stotzing*. Einsenstadt, 1954.

¹¹LOVAS Elemér, *Árpád-házi Boldog Margit élete*. Bp. 1939., FÜGEDI Erik, *Kapisztránói János csodái*. Századok 111/5. 1977. 847–898., KNAPP Éva, *Remete Szent Pál csodái*. Századok 117/3. 1983. 511–557.

¹²PÁSZTOR Lajos, *A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században*. Bp. 1943., FREY Jácint, *Egy kapucinus kegyhely ründöklése a 18. században*. Kapucinus tartományi értesítő, 1948 Karácsony, 4–13., BONOMI, Eugen, *Die Mirakelbücher der Wallfahrtsorte Óbuda (Kiscell) Kleinzell bei Altöfen und Makkos Mária/Maria Eichen bei Budakeszi in Ungarn*. Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde 12. 1969. 271–300., TÜSKÉS Gábor–KNAPP Iлона Éva, *Egy dunántúli búcsújáróhely a XVIII. században*. A homokkomáromi mirákulumos könyv tanulmányai 1751–1786. Ethnographia 93/2. 1982. 269–291.

¹³FALLER Jenő, *Jásd község története*. Veszprém, 1934., BONOMI Jenő, *Búcsújárás Solymár-ra*. Bp. 1940., BONOMI, Eugen, *Der Wallfahrtsort Csobánka*. Bp. 1941., BÁLINT Sándor, *Az Etelka és Máriaradna*. in BÁLINT Sándor, *A hagyomány szolgálatában*. Budapest, 1981. 121–127.

¹⁴BRÜCKNER, Wolfgang, *Erzählende Kurzprosa des geistlichen Barock*. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 86/3. 1983. 101–148.

salása között. Ezért a bemutatás során a mirákulumos könyvek megjelenési formáin kívül fokozott figyelmet fordítottunk azokra a közvetítési folyamatokra is, amelyek során a kiadványok létrejöttek és popularizálódtak, valamint azokra a funkcionális összefüggésekre, amelyekben ezeket a könyveket használták.

1. Kézírtos előzmények, nyomtatott források.

A nyomtatott mirákulumos könyvek rendszerint kézírtos előzményekre nyúlnak vissza. A mirákulumszövegeket tartalmazó kézírtatok legnagyobb része veszendőbe ment: eddig egyetlen olyan kegyhellyel sem találkoztunk, ahol a kézírtos feljegyzések folyamatosan hiánytalanul fennmaradtak volna. Az eddigi kutatás során 16 kegyhelyről összesen 31 kézírtatot vettünk számba. Ez a kézírtos anyag mind terjedelmében, mind tartalmában, mind külső megjelenési formájában, mind pedig a keletkezés oka szerint rendkívül sokrétű. Az említett szempontok alapján a kézírtatok a következő főbb típusokba oszthatók:

1. A feljegyzések legnagyobb része a kegyhellyel kapcsolatos csodás események helyszínen történő megörökítésének szándékával, adott esetben felsőbb utasításra keletkezett. Az áthagyományozást szolgálta az is, amikor az így készített feljegyzéseket a későbbiekben részben vagy teljes egészében újra leírták, átmásolták. Ezek a feljegyzések rendszerint az adott kegyhely iratanyagában, a kegyhely egyéb eseményeivel együtt, azok közé besorolva vagy azoktól elkülönítve találhatók. Több esetben önálló kézírtos könyvet nyitottak a mirákulumok feljegyzésére, de előfordult az is, hogy a mirákulumokat a kegyhely összeállított története után, attól elválasztva, időrendben jegyezték fel. Az e feljegyzéstípusba tartozó szövegek közös formai jellemzője, hogy a leírást készítő egyes szám harmadik személyben mondja el az eseményeket. Egy-egy szöveg terjedelme a csak a legfontosabb tényekre szorítkozó, néhány szavas formulaszerű közléstől a minden részletre kiterjedő, többoldalas beszámolóig ívelhet.

2. A kézírtatok keletkezésének másik lehetősége az, amikor a csodákat tartalmazó, esetleg különböző nyelven keletkezett iratokat a kegyhelyen összegyűjtötték és megőrizték. Ilyen iratot készíthetett egy vagy több magánszemély, aki a vele történt csodás eseményt ebben a formában kívánta a kegyhely gondozóinak tudomására hozni. Az is előfordult, hogy a mirákulumot tanúsító iratot az illető személy(ek) plébánosa állította ki a kegyhely részére. Ezek a gyakran a csoda közvetlen hatása alatt keletkezett feljegyzések hűen tükrözik készítőik iskolázottságát, önkifejező képességét. Formájuk lehet oklevélszerű vagy az oklevélformula hivatalos részeit mellőző, egyszerű tanúsító levél.

3. A kézírtos feljegyzések létrejöttének további indítéka, hogy a kegyhely hivatalos elismerése érdekében készített vizitációs jegyzőkönyv részeként csodajegyzéket szerkesztettek. Ezeket a nemegyszer csupán kivonatos jegyzékeket a csodákat személyével hitelesíteni tudó, illetékes egyházi személy állította össze. Az itt található leírások a szószavú közlésen túlmenően a mirákulumok körülményeire is minél részletesebben próbálnak rávilágítani.

4. Előfordul az is, hogy nem a kegyhely elismertetése érdekében, hanem a mirákulumok hitelesítése ügyében tartott vizsgálat jegyzőkönyve tartalmazza a csodákat. Itt a tanúknak előre összeállított kérdésekre kellett válaszolniuk, s az esemény az egymásnak nemegyszer ellentmondó válaszok nyomán fokozatosan bontakozik ki előttünk. A tanúk vallomásait általában szó szerint rögzítették, s így ez a forráscsoport adja a legtagabb lehetőséget a történet lefolyásának pontos megismerésére.

5. Végül a nyomtatott mirákulumos könyvek keletkezése szempontjából a legfontosabb az a lehetőség, amikor egy kézírtatot a kegyhelyen korábban már meglevő, hosszabb ideje vezetett és összegyűjtött feljegyzések alapján készítenek el kiadás céljára. Ezeknek a kézírtatoknak az összeállítója általában ismert, a kézírtatoknak pontos címük van, szerkezetük előre elkészített beosztást követ, megfogalmazásukon érezhető az irodalmi formákra törekvés.

A mirákulumkézírtatokról összefoglalóan elmondható, hogy a kiadás céljára készített összeállítások kivételével az eseményekkel csaknem egyidőben, ex tempore születtek. A leírást készítő rendszerint olyan sémát alkalmaztak, ami már a műfaj első példáiban használatos és a későbbiekben is megtalálható. Eszerint a kérdés-feleletből álló jegyzőkönyvszerű feljegyzések kivételével minden leírás négy fő részre tagolódik, ezek a részek tetszés szerint felcserélődhetnek. Általában első helyen

szerepel a fogadalmat tevő (a csoda alanyának) neve és származási helye, ezt követi a fogadalom okának megnevezése, majd ezután következnek a fogadalomtétel a felajánlásokkal, s utoljára kerül sor a segítségkérés és a fogadalom teljesítésének rögzítésére. A kéziratok terjedelme az egy lapos feljegyzéstől a többszáz oldalas könyvig terjed, a kéziratok nagysága a folio formátum és a nyolcadrészt méret között mozog. Egy részük számos író keze nyomát, a napi használat nyomait őrzi, más részük egyetlen kéztől származva, jó állapotban a kézirat becsben tartásáról, ritka használatáról tanúskodik.

A nyomtatott mirákulumos könyvek összeállítói a kéziratok mirákulumfeljegyzések és az itt nem részletezett más jellegű kéziratok forrásai (Historia domus-ok, egyházlátogatási jegyzőkönyvek stb.) mellett különböző nyomtatott forrásokat is felhasználtak. Ezekre elsősorban azokból a hivatkozásokból következtethetünk, amelyek a mirákulumok szövegébe illesztett idézetek lelohelyére utalnak. Az idézetanyag forrásainak vizsgálatát az nehezíti, hogy a hivatkozások a barokk kori gyakorlatnak megfelelően általában pontatlanok: a konkrétan felhasznált műre sohasem, az idézett munkára valamivel sűrűbben, leggyakrabban azonban csak magára a szerzőre utalnak, nemegyszer ugyancsak pontatlanul. Az idézetanyag aránya a nyomtatványokban rendkívül változó, ez rendszerint az összeállítók készségétől, találatosságától függ. A különböző bibliai könyvek mellett az egyházi szerzők között az ókeresztény egyházatyák és egyháztanítók mellett számos kisebb latin és görög ókeresztény szerző, középkori egyházdoktor, misztikus, kisebb hittudós és prédikátor szerzetes-író nevére, illetve munkájára történő hivatkozás található. Az egyházi szerzők közül rendszerint Clairvauxi Szt. Bernát különböző munkáit idézik a leggyakrabban, a többi szerző csupán egy-két alkalommal fordul elő. Az egyházi szerzők mellett néhány ókori pogány szerző, görög és római író neve is felbukkan a kiadványokban.

A mirákulumos könyvek összeállítói által felhasznált nyomtatott forrásanyag megítélésénél számításba kell vennünk, hogy az ókori és középkori auktorok XVII. századtól megszorodó önálló kiadásai mellett ekkor már rendelkezésre álltak a különböző példázatgyűjtemények, homiletikai antológiák, kompilációk is, amelyek mintegy összegyűjtve, egy helyen tartalmazták mindazt az idézetanyagot, amit a kiadványokban felhasználtak. Az ilyen jellegű kézikönyvek használata mellett szól, hogy ugyanattól a szerzőtől különböző kiadványokban is ugyanazok az idézetek szerepelnek. Az összeállítók eredetisége itt jórészt abban áll, hogy a tartalmi és formai lehetőségek kánonja szerint kiválogatják, „átcsoportosítják” és a megfelelő helyen alkalmazzák a rendelkezésükre álló szöveganyagot. Ezen kívül a kiadványok áhítati-irodalmi részében természetesen számolnunk kell az egyházi és laikus használatra készült különböző nyomtatott imádságos és énekes könyvek, liturgikus kézikönyvek stb. anyagának alkalmazásával is.

2. Keletkezési és kiadási körülmények

Mindebből az is kitérünk, hogy míg a kéziratok többnyire belső egyházi használatra készültek, a nyomtatott mirákulumos könyvek kilépve a kolostorok és plébániai irattárak elzártágából szélesebb rétegekhez akartak szólni, s aktív hatást gyakoroltak a kor vallási életére. A nyomtatott mirákulumos könyvek keletkezési körülményei közül elsőként vegyük szemügyre a kiadványok szerzőit, illetve összeállítóit. A szerzők áttekintése azt mutatja, hogy a mirákulumos könyvek szerkesztése túlnyomó részt az adott kegyhely szerzetesi közösségéhez kapcsolódik. Ez onnan érthető, hogy egyrészt a barokk kori búcsújáróhelyek többsége szerzetesi gondozás alatt állt, másfelől ezekben a kolostorokban megvolt a lehetőség arra, hogy az irodalmi adottságokkal rendelkező szerzetesek a kéziratok gazdag anyagának kiválogatásával és megformálásával nyomtatásban megjelenő könyveket hozzanak létre. A szerzetesi szerzők között több jelentős teológiai, történeti műveltségű személlyel találkozunk, és többen közülük magas rendi ranggal is rendelkeztek. Ez arra utal, hogy a mirákulumos könyvek összeállítását a kor más történeti, irodalmi műfajaival és teológiai kérdéseivel egyenrangú, felelősséggel járó, fontos feladatnak tekintették. A szerzetesek mellett a szerzők között néhány esetben az adott kegyhelyhez szorosan kapcsolódó világi papi személlyel is találkozunk, akik előljárójuk megbízásából vagy saját kezdeményezésből gondoskodtak a gyűjtemények kiadásáról.

A könyvek ajánlása, az olvasónak szóló bevezetés és előszó, valamint a hosszú címek egyes részeit felvilágosítással szolgálnak arról, hogy a szerzők milyen indítekből és milyen szándékkal adták

ki munkájukat. Az egész időszakban folyamatosan előforduló motívum a hívek Mária-tiszteletének növelése. Ehhez leggyakrabban a lelki vigasz, lelki haszon, a vallási épülés szolgálata járul. Ezenkívül előfordul a kegyhelyet gondozó szerzetesrendben különösen tisztelt szentek kultuszának az említése. Többször kerül megfogalmazásra, hogy a könyv kiadásának célja a csodák hírének terjesztése, a kegyhely (kegykép) tiszteletének növelése. Megtaláljuk a hivatkozást arra is, hogy a kegyhelyről korábban kiadott mirákulumos könyv már régen elfogyott, a szerző célja az új kiadvánnyal a búcsújárók igényeinek kielégítése. További indokként szerepel, hogy a szerző szándéka „igaz híradás” nyújtása a kegyhelyről, ami kiegészülhet a „rossz könyvek” ellensúlyozásának, a kételkedők meggyőzésének indítékával. Ellenreformációs motivációra gondolhatunk akkor, amikor a szerző arról ír, hogy a hívek térjenek vissza Mária tiszteletére „vallási tévelygésükből”. A könyvek kiadásával kapcsolatban megtaláljuk végül az országot, a nemzet felvirágoztatásának szándékát, valamint a felvilágosult gondolkodás hatásának említését.

A nyomtatványok megjelenési idejének vizsgálata nemcsak a kiadványok időbeli megoszlására vet fényt, hanem felvilágosítással szolgál a műfaj történetének alakulására is. A magyarországi kegyhelyhez kapcsolódó eddig ismert első mirákulumos könyv 1648-ban jelent meg, 1700-ig összesen 6 kiadványt ismerünk. 1701–1750 között 15, 1751–1800 között 17 nyomtatvány látott napvilágot, 1801–1850 között 9, 1851 után pedig 4 kiadvánnyal találkozunk. Ezek az adatok önmagukban is jól mutatják, hogy a műfaj kialakulása a barokkban a XVII. század második felére esik, virágkora a XVIII. századon át folyamatosan tart, hanyatlási periódusa pedig a XIX. század elejétől a század végéig húzódik.

Tanulságos a nyomtatott mirákulumos könyvek térbeli, illetve a kegyhelyek egyházi hovatartozás szerinti megoszlása is. Bár a barokkban az ország területén kb. 300 kegyhellyel kell számolnunk, a nyomtatványok által képviselt 18 búcsújáróhely a történelmi Magyarországon arányos területi megoszlásban helyezkedik el. Másfelől ezek a búcsújáróhelyek csaknem kivétel nélkül nagy jelentőségű, egy kisebb vagy nagyobb tájegység vallási központjának számító helyek voltak, ami jól mutatja a kegyhelyek nagysága és hírneve, valamint a nyomtatott könyvek kiadása közti szoros összefüggést. Ha a nyomtatott mirákulumos könyvvel rendelkező kegyhelyek egyházi hovatartozását vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy – amint ez a szerzők összetétele alapján várható – a könyvek nagyobb része szerzetesi, kolostori gondozás alatt álló kegyhelyhez kapcsolódik, s csak kisebb része tartozik világi fennhatóság alatt álló kegyhelyhez. A 15 szerzetesek által gondozott kegyhely közül hetet ferencesek (4 mariánus, 3 obszerváns), négyet pálosok, egyet-egyet pedig jezsuiták (majd piaristák), szerviták, trinitáriusok, illetve baziliták gondoztak, ami jól mutatja ezeknek a rendeknek a barokk kori pasztorációban betöltött helyét.

A keletkezési körülményekhez tartozik az önálló kiadványok, kiadások, illetve kiadásváltozatok számaránya és kegyhelyek szerinti megoszlása. Az anyagnak csaknem kétharmadát az önálló kiadványok teszik ki, ami arra enged következtetni, hogy a mirákulumos könyvek egy élő, a változó igényekhez alkalmazkodni képes kiadványtípust jelentettek. Az új, gyakran más nyelvű kiadások viszonylag magas arányát részben az először nyilván kis példányszámban megjelentetett könyvek iránt megnövekedett kereslet, részben a más nyelvű olvasók szükségleteinek kielégítésére irányuló törekvés magyarázza. A kiadásváltozatok megjelenése pedig arra utal, hogy a könyvek összeállítói ezekben az esetekben tudatosan törekedtek a korábbi munkák bővítésére, korszerűsítésére. Az egy-egy önálló kiadvánnyal rendelkező kegyhelyek esetében rendszerint a nyomtatványok alkalmi megjelenésével van dolgunk, azoknál a kegyhelyeknél azonban, ahol egynél több kiadvánnyal, új kiadással, illetve kiadásváltozattal találkozunk, az alkalmi megjelenés helyett a tudatos, tervszerű kiadói, szerkesztői tevékenység lép előtérbe. Különösen jól látható ez a 3–4–5 önálló kiadvánnyal, több új kiadással és egy, illetve két kiadásváltozattal rendelkező Sasvár, Máriavölgy és Máriaradna esetében. Ezeknél a kegyhelyeknél a mögöttük álló rendi támogatás, a búcsújárók jelentős igénye és az ezeket gondosan mérlegelő nyomdai vállalkozókésztség együttesen hozta létre a mirákulumos könyvek gazdag változatosságát.

A kiadványok nyelvi megoszlása megközelítő hűséggel tükrözi az ország lakosságának nemzetiségi összetételét. A nyelvi megoszlás időbeli bontása szerint a műfaj történetének 1700-ig terjedő szakaszában csaknem kizárólag latin nyelven jelentek meg a kiadványok, bár szórányosan már ekkor találkozunk nemzeti (magyar, olasz) nyelvű nyomtatványokkal. A 18. század első felében megmarad ugyan a latin nyelvű kiadványok túlsúlya, de ekkor már nagyobb számban fordulnak elő

a nemzeti (magyar, német, szlovák) nyelvű munkák. A XVIII. század második felétől a latin nyelvű kiadványok száma csökken, s túlsúlyra jut a nemzeti nyelvű művek kiadása. A XIX. század elejétől latin nyelvű munkával már nem találkozunk, a mirákulumos könyvek ettől kezdve kizárólag a különböző nemzeti nyelveken jelennek meg.

3. Megjelenési formák

a) A kéziratok átalakulása a nyomtatványokban

A mirákulumos könyvek irodalmivá válása és hatástörténete szempontjából döntő jelentősége van annak, hogy a szerkesztők milyen elvek szerint alakították át a kéziratos előzményeket, mielőtt azok nyomtatásban megjelentek. A módosítások csak kisebb részben függtek a kiindulásként használt kéziratos szövegektől, ezek jellegét nagyjából a nyomtatványok összeállítóinak nyelvi és irodalmi képességei határozták meg. Az átalakítások lehetnek többé vagy kevésbé mélyrehatóak, de a legkritikább esetben önkényesek: a szándékos nyelvi, tartalmi-formai változtatás mindig a célnak megfelelően, nem a valóság „elferdítésének” érdekében történik. A részletekben való eltérések ellenére az összeállítók általában megőrzik, sőt erősítik az eredeti szövegek valóságosságát, s az eseményeknek egy lehetséges, a saját szándékaiknak és az olvasó igényeinek egyaránt megfelelő értelmezését adják. Többek között ez az oka annak, hogy az átalakítások minden szintjén megtalálhatók a hitelesség alátámasztását és a természetfölötti segítség kiemelését szolgáló toposzok.

A legfontosabb változtatások, amelyek minden nyomtatványban megtalálhatók, nyelvi jellegűek: a nyelvtani szerkesztést és a kifejezést érintik. A cél itt a bemutatás világossága, a gördülékeny előadás, s ennek érdekében a szerzők a mondat szerkesztés logikáját megkísérik közelebb vinni az események rendjéhez. Ezzel párhuzamosan a kevésbé hatásos kifejezéseket szemléletes képek, hasonlatok váltják fel, hogy az olvasó maga elé képzelhesse és gondolatban követhesse az eseményeket. Az olvasónak a történetbe való behelyezkedését elősegítő, az érzelmi hatást fokozó módosítások gyakran nemcsak a tartalmat, hanem az elbeszélés egész szerkezetét érintik: itt az egyszerű híradásból drámai elemekkel átszőtt, a részletekben és az egészben egyaránt átgondolt tagolást felmutató kompozíció jön létre. Ekkor a szerzők építő szándéka, pasztorációs célkitűzése csak áttételesen jut kifejezésre: az emberi szükséghelyzetben megnyilvánuló természetfölötti segítség bemutatása a legmagasabb szintű összeállításokban a megváltozott forma közvetítésével érvényesül.

b) Címadás, szerkezeti típusok

A nyomtatott mirákulumos könyvek külső megjelenésének első pillantásra legszembeütőbb sajátossága az allegorikus címadás. Ez a megoldás a XVII. századi előzmények után virágkorát a XVIII. században élte, ekkor csaknem kizárólagos volt, a XIX. században azonban már csak elvétve fordul elő. Az allegória a címekben többféle változatban jelenik meg, skálája a könnyen átlátható formáktól a csak nehezen felismerhető, összetett megoldásokig terjed. Az allegória kiindulópontja lehet a kegyhely neve, elhelyezkedése, a kegyzobor történetének egy jellemző részlete, bibliai idézet, ószövetségi helynév, Mária különböző jelzői vagy a kegyhelyen tapasztalt gyógyító erő valamilyen tárgyi kifejezése. A cél – a barokk allegória lényegének megfelelően – egy szimbolikus jelentéssel rendelkező reális és egy irreális (egyébként összeegyeztethetetlen) dolog meglepő összekapcsolásával mindig az olvasó figyelmének felkeltése, elmélkedésre indítása.

A könyvek további jellemzője, hogy a címlapot követően különböző bevezető részeket (ajánlás, előszó, engedély) tartalmaznak. Az ezután következő részek sorrendje, felépítése és aránya alapján a mirákulumos könyvek különböző szerkezeti típusokba sorolhatók. A műfajfejlődés korai szakaszát tükröző, legegyszerűbb felépítésű kiadványokban a bevezető részeket a mirákulumok leírása követi, amit elmélkedő rész egészít ki (1. típus). A magyarországi kegyhelyekhez kapcsolódó anyagban eddig nem találtunk példát a műfajnak a középkorból a barokkba átvetető szakaszára, amelybe a csak mirákulumot tartalmazó kiadványok (egymirákulumos rölapok, ún. mirákulumlevelek, egy-egy év mirákulumanyagát hozó füzetes nyomtatványok) és a mirákulumok mellett esetleg szentéletrajzot

is magában foglaló munkák tartoznak elsősorban.¹³ Az európai anyagban arra is van példa, hogy a kezdetben meglehetősen igénytelen megjelenésű kiadványok az ellenreformáció során testes kötetekké, nemegyszer nagy teológiai-apologetikai apparátussal ellátott főliánsokká duzzadnak.¹⁴

A kiadványok 2. típusába a csodák leírása valamilyen módon a kegyhely történetének bemutatásához kapcsolódik, s ez a típus a XVIII. század egyik legkedveltebb szerkesztési módját tükrözi. A legnagyobb számú kiadvánnyal képviselt 3. típusba azok a gyűjteményes munkák tartoznak, amelyek a kegyhelytörténet és a mirákulumszövegek mellett jelentős áhitatirodalmi részt is tartalmaznak. Ez a kötetkompozíció a XVII. század második felétől a XIX. század közepéig folyamatosan megtalálható, a legelterjedtebb a XVIII. században volt.

Az utolsó (4.) szerkezeti típusba azokat a munkákat soroltuk, amelyek a kegyhelytörténet, a mirákulumok és az áhitatirodalmi rész mellett a búcsújárással kapcsolatos gyakorlati tudnivalókat (búcsús szabályokat stb.), valamint a kegyhely állapotáról szóló ismertetést, esetleg valamilyen aktuális eseményt (pl. a kegykép megkoronázása) is tartalmaznak. Ez a szerkezeti beosztás a XVIII. század első felében jelenik meg, nagyobb számban azonban csak a XIX. században találkozunk vele, s ezért már egy új műfaj, a század végétől egyre kedveltebb, virágkorukat a XX. század első felében élő kegyhelyismertetők közvetlen előzményének tekinthető.

A könyvek mirákulumszövegeket tartalmazó egységeinek a szerkezeti típusok szerinti arányát vizsgálva szembetűnő, hogy ezek a részek a legkedveltebbnek számító 2. és 3. típusba tartozó munkákban találhatók meg a legnagyobb terjedelemben. A mirákulumokat tartalmazó egységek arányának időbeli alakulása azt tükrözi, hogy a mirákulumszövegek aránya az időben előre haladva minden típusban fokozatosan csökken. Ez a csökkenés jól párhuzamba állítható a kiadványok tartalmának összetettebbé válásával és szerkezetének differenciálódásával is.

A mirákulumszövegeket tartalmazó részek belső szerkezete alapján a kiadványok két nagy csoportra oszthatók. Az első csoportra a szövegek időrendi tagolása, a másodikra a tematikus beosztás a jellemző. A kiadványok döntő többsége az egyszerűbbnek számító időrendi tagolást követi, ez a megoldás az egész időszakban folyamatosan megtalálható. A tematikus beosztású könyvek egy részében az egész mirákulumanyag csoportosítása a fogadalomtétel oka alapján történik, más esetekben viszont a tematikus beosztás egy-egy éven belül ismétlődik. A nagyobb felkészültséget igénylő tematikus beosztású könyvek többsége a XVIII. századból való, ami arra utal, hogy ez a megoldás elsősorban a műfaj virágkorában volt ismert, azt megelőzően és utána is csak elvétve próbálkoztak vele.

A mirákulumos könyveknek a kegyhelyismertető mellett további utódai azok a mirákulumokat tartalmazó különböző füzetes kiadványok, amelyek a műfaj fejlődésének a könyvekkel részben párhuzamos, részben azonban új szakaszát tükrözik. Megjelenésükkel, illetve nagyobb számú elterjedésükkel a műfaj utolsó, hanyatló periódusában kell számolnunk. A füzetes nyomtatványok XVIII. század végi csoportja viszonylag még igényesnek mondható kiállításával mintegy átmenetet alkot a klasszikus értelemben vett mirákulumos könyv és az ún. mirákulumos ponyva között, de az összeállítók már egyikben sem törekszenek a rendelkezésre álló teljes mirákulumanyag közrebocsátására, hanem megelégszenek a röviden összefoglalt kegyhelytörténethez kapcsolt szerény válogatással. A mirákulumos ponyva a barokk kori mirákulumos könyvek leszármazottjaként a XIX. századi ponyvairodalomban önálló típusnak számít, ami további csoportokra bontható. Ezek a gyakran versbe foglalt mirákulumszöveget (szövegeket) tartalmazó nyomtatványok már csak lazán kapcsolódnak az adott kegyhelyhez, de így is jól mutatják a mirákulumos könyvek fokozatos átalakulását és maguknak a szövegeknek a továbbélését a megváltozott tartalmú és szerkezetű kiadványokban.

¹³ BAUER, Anton, *Das Schöffauer Mirakelflugblatt von 1517. Ein Beitrag zur Wallfahrtsge-schichte*. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1957. 51–56., BACH, Hermann, *i. m.* 67–70, 91.

¹⁴ BACH, Hermann, *i. m.* 115–150., BRÜCKNER, Wolfgang, *i. m.* 130–135.

c) A mirákulumszövegek típusai

A füzetes kiadványok után vegyük szemügyre a könyvekben szereplő egyes mirákulumszövegek főbb típusait. Ezek a típusok csak kivételes esetben fordulnak elő tisztán egy-egy kiadványban, a nyomtatványok többségére a különböző szövegtípusok keveredése, együttes alkalmazása és további átmeneti formák keletkezése a jellemző. Bár a mirákulumszövegekben több szövegfolklor kategória is összetalálkozik (memorat-, fabulatszerű történetek stb.), a beosztás alapjául mégis a kor differenciáltabb epikai-történeti alapformái kínálkoznak. Az 1. típusba a kéziratos előzményekhez legközelebb álló szövegek, az ún. tudósítások tartoznak. Ezekre általában a legfontosabb tények szűkszavú elmondása, az adatoknak egyetlen bővített mondatban történő összefoglalása a jellemző. Az egyszerű tudósítással szemben fejlettebb megoldást jelent a szövegek kikerekítése egész történetekké (2. típus). Itt mindenekelőtt a mirákulum előtörténete, a fogadalomtétel oka kerül részletes bemutatásra. A mirákulumtörténet további jellemzői, hogy benne a szereplő személyek és dolgok közötti belső összefüggésekre is fény derül, s hogy itt a nyelv már nem csupán a közlés eszköze, hanem önálló irodalmi értéke is van.

A szövegek következő fejlettségi fokára a novellaszerű alakítás a jellemző (3. típus). Az ún. mirákulumnovellákban a nemegyszer feszültségektől sem mentes cselekmény kerül az előtérbe, az események egy csúcspont köré rendeződnek. Ezeknek a szövegeknek az esetében azonban mégsem beszélhetünk teljes értékű novelláról, mivel egy speciális tárgyhoz és a cselekmény felépítését előre meghatározó alapszerkezethez kötődnek. A mirákulumnovellák gyakran nem önállóan, hanem az áhitatot serkentő keretbe foglalva, bibliai vagy más idézetekkel, novellisztikus betétekkel színesítve jelennek meg. A szövegek genezisének legfejlettebb fokát az ún. mirákulumelbeszélések alkotják (4. típus). Erre a szövegtípusra az események előzményeinek és körülményeinek fokozott részletezése, a cselekvések motivációinak bemutatása, a cselekmény menetének öntörvényűsége a jellemző. Az elbeszélő itt erőteljesen előtérbe kerül, s a szereplők sorsába való részvétellel mintegy közvetítő szerepet játszik az előadott történet és az olvasó között. Ugyanakkor ezek a szövegek sem nevezhetők tiszta elbeszéléseknek, mivel nem elsősorban a mesélő kedv, hanem a mirákulum hírül adása motiválja a szerzőket, az ábrázolás mögött itt is a csoda és a benne megnyilvánuló természetfölötti kegyelem megmutatásának építő szándéka húzódik.

Az epikai formáknak megfelelően a szövegtípusok mellett néhány kiadványban találkozunk olyan szövegekkel is, amelyek megformálásában a szerzők pasztorációs szándéka a meghatározó jelentőségű. Ezek a szövegek a mirákulum műfajának az áhitatirodalom szövegeivel való szoros kapcsolatra utalnak, mivel ezekben a rövidre fogott történet alarendelt jelentőségű, s csupán támpontul, megerősítésül szolgál a szerzők hosszadalmas teológiai fejtegetéseihez. Ennek egyik példája az ún. mirákulum-katekézis, amelyben a mirákulum a vallási ismeretek könnyebb elsajátítását, a hitoktatást szolgálta. További lehetőség, amikor a mirákulumszöveg önálló szövegegységként megszűnik létezni, és egy átfogó kompozíció, egy másik műfaj, a dicsőítő ének (carmine heroico) részévé válik, mintegy szervesen beleépül abba, s illusztráló szerepet tölt be.

A különböző szövegtípusok példái az egész korszakban megtalálhatók ugyan, fokozott megjelenésükkel azonban csak bizonyos időszakban kell számolnunk. Míg ugyanis például a mirákulumnovella és a mirákulumelbeszélés a műfaj virágkorára, a XVIII. századra jellemző, a tudósítással és a történettel a XVIII. századon kívül jórészt a XIX. században találkozunk nagy számban, ami jól mutatja a műfajnak a szövegek redukciójával, terjedelmi csökkenésével párhuzamos hanyatlását.

d) Illusztrációk

A mirákulumos könyvek megjelenéséhez szervesen hozzátartoznak a címlappal szemben (a füzetes kiadványok esetében magán a címlapon), illetve a könyvek belsejében, a szöveg között elhelyezett réz- vagy fametszetű illusztrációk. Míg a címlapelőzések és a címlapillusztrációk rendszerint a figyelem felkeltését, a kiadványok nagyobb kelendőségét szolgálták, a belső illusztrációk szerepe inkább a figyelem ébrentartása, egy-egy szövegrészlet megvilágítása volt. A rézmetszetek készítőinek többsége ezekkel a munkáival jelentős feladatot vállalt a magas művészet előképeinek közvetítésében a népi ikonográfia felé, s mintegy a tolmács szerepét betöltő, ún. kétnyelvű művész volt.

A címlapelőzések az ábrázolások ikonográfiája alapján három nagyobb csoportba oszthatók. A legegyszerűbb az a megoldás, amikor a metszeten csak maga a kegykép látható. Az ábrázolások másik csoportján a kegykép alatt ott látjuk a kegytemplomot és közvetlen környezetét, a templomhoz kapcsolódó kolostort stb., esetleg a település egy részletét. Az ábrázolások harmadik csoportján az előbbieket mellett közvetlen utalást találunk a kegyhely csodatévő jellegére: így előfordul például a kegykép a gyógyulásra váró vagy meggyógyult betegekkel; vagy a kegykép alatta a kegytemplommal, körben vagy mellette különböző fogadalmi tárgyakkal. Az ábrázolástípusok időbeli megoszlása azt mutatja, hogy míg az első típus az egész korszakban folyamatosan megtalálható, a második a XVIII. században tűnik fel nagyobb számban és a XIX. században is előfordul, a harmadik pedig a XVII. században jelenik meg, virágkorát a XVIII. században éli, s a XIX. században már egyáltalán nem fordul elő.

A címlapelőzések többségén az ábrázoláson kívül szöveges felirat is olvasható. A felirat lehet a kegykép szimbolikus megnevezése vagy helymeghatározással bővített elnevezése, amit a kegykép csodatévő voltára utaló részlet egészíthet ki. A feliratok bővítésének további lehetősége, hogy a szöveg a kép történetének valamilyen jelentős eseményére (küldésére, könnyezésére, megkoronázására stb.) utal. Gyakran előfordul az a megoldás, hogy a felirat Máriának szóló dicsőítést, rá vonatkozó idézetet, esetleg élő személynek szóló ajánlást tartalmaz.

A belső illusztrációk, illusztrációsorozatok, illetve ezek változatai a címlapelőzésekhez hasonlóan különböző kiadványokban, illetve ugyanannak a műnek különböző kiadásában és kiadásváltozataiban egyaránt előfordulhatnak. Itt a legfigyelemreméltóbbak talán azok, amelyek szorosan a mirákulumszövegekhez kapcsolódnak, mintegy azokat jelenítik meg, mint például az 1762-es zágráb-remetei könyv 15 darabból álló, ismeretlen kéztől származó rézmetszetsorozata, vagy az 1742-es máriavölgyi könyv kilenc darabból álló sorozatának egyes darabjai. Az előbbi kiadvány ábrázolásainak felépítése a fogadalmi képek hagyományos szerkezetét, négyes tagolását követi: rendszerint megtalálható rajtuk a baj, a fogadalomtétel, a segítségül hívott kegyzobor és a bajból történő megszabadulás bemutatása. Az utóbbi metszetek a máriavölgyi szentkút felett 1697-ben emelt kápolna falait díszítő freskók alapján készültek, s némi egyszerűsítéssel ugyanazokat a jeleneteket ábrázolják, a metszetek alatt olvasható latin feliratok pedig megegyeznek a kápolna freskóit az 1742-es kiadásban bemutató szöveges részek alcímeivel.

4. Használat

A mirákulumos könyvek használatára elsősorban a magukban a kiadványokban található possessor bejegyzések utalnak, amelyek ezen túlmenően fényt vetnek a különböző kolostorok és rendtárgok között egykor meglévő kapcsolatokra is. Ezek a bejegyzések túlnyomó részben a könyvek egyházi, szerzetesi használatára utalnak, ami részben természetes, részben pedig azzal magyarázható, hogy ezeknek a munkáknak jellegükből következően elsősorban a szerzetesi könyvtárakban volt meg az esélye a fennmaradásra, még akkor is, ha a könyvtárak állományát s velük együtt nyilvánvalóan a mirákulumos könyveket már a XVIII. század végi felosztások is megtizedelték. A világi személyek possessor bejegyzéseinek XIX. századi megjelenése viszont arra utal, hogy a könyvek ebben az időszakban már nem csupán az egyházi használat céljait szolgálták, hanem a világi olvasóközönség igényeit is széles körben kielégítették.

A possessor bejegyzések mellett a könyvek használatára vet fényt az 1698-ban megjelent boldogasszonyi könyvnek az a részlete, amely szerint egy tábori katona „a Förtői Boldog Asszony csudálatos cselekedetiről írott könyvecskét (mellyet egyébaránt mindenkor magával hordott) az üdőnek könnyebben való mulatása-ért, a vagy áhétatosság kedvéért... nagy szorgalomossággal, figyelmes-séggel, és áhétatossággal” olvasgatta. Az idézett részlet minden valószínűség szerint a boldogasszonyi mirákulumok egy korábbi, talán német nyelvű kiadására vonatkozik. Az 1703-ban kiadott sümegi mirákulumos könyv használatára és becsben tartására utal a sümegi Historia domus 1881-es bejegyzése. Eszerint a műből ekkor két példány van kéznél a ferences kolostorban, az egyik a vasárnapi, a másik az ünnepi szónoknál: mindkettőt világi hívek őrizték meg és adták át a rendháznak, miután beködtették. Ez az adat arra utal, hogy a sümegi könyv nemcsak a sümegi hívek körében örvendett kedveltségnek, hanem a prédikációk, a mirákulumok szószékéről történő továbbadásával az egyházi

pasztorációban is jelentős szerepet játszott. Mindezeket az utalásokat általánosabb érvényűnek kell tekintenünk, és bizonyos mértékig a többi kiadvány használatára is vonatkoztathatjuk.

Közvetve a kiadványok lehetséges használói körére, szerző és közönség viszonyára utalnak a címlapoknak, ajánlásoknak, előszavaknak azok a részletei, amelyekben a kiadvány összeállítója megnevezi vagy megszólítja az olvasót. Ezekből a megszólításokból következtetni lehet arra, hogy a szerző könyve összeállításakor milyen közönséget képzelt maga elé. A megszólítások legegyszerűbb típusa az, amikor a szöveg általában az olvasók jóakarátát, kegyes hajlandóságát, vallásosságát hangsúlyozza. A másik lehetőség, hogy a szerző az olvasót Máriával is kapcsolatba hozza, s az olvasó feltételezett Mária-tiszteletére hivatkozik. A megszólításoknak ez a viszonylag szűk skálája, a vallásossággal és a Mária-tisztelettel jellemzett olvasónak ez a meglehetősen személytelen, egyöntetű megjelenése azt mutatja, hogy a szerkesztők munkájuk összeállításakor nem gondoltak a lehetséges közönség, a kiadványok használói körének pontosabb körülhatárolására, differenciálására.

A valóságban azonban – amint arra már a könyveknek a prédikációkban történő felhasználását tanúsító adatok is utaltak – legalább kétféle közönséget, két különböző használói réteget tudunk megkülönböztetni. Az egyik az írott szöveget közvetlenül olvasó, azt a prédikációkban és más összefüggésekben felhasználó papság, amelyhez a műveltebb világi olvasók egyre növekvő, társadalmi összetételét tekintve egyre szélesedő csoportja kapcsolódik. Ők együttesen alkotják a mirákulumos könyvek közvetlen vagy elsődleges közönségét. Számolnunk kell azonban egy másik, ennél lényegesen kiterjedtebb közönségréteggel is, amely az eredetileg sokszor latin nyelven írt szövegeket anyanyelvén, a papi élőbeszéd közvetítésével hallgatja, s a hallottak továbbmondásával, motívumainak variálásával maga is fontos közvetítő szerepet játszik. Ez a közvetett vagy másodlagos közönség a kiadványok jellegének átalakulásával, olcsóbbá válásával párhuzamosan a XVIII. század végétől fokozatosan elsődleges közönséggé, a nyomtatványok közvetlen használójává válik.

A kétféle közönségréteg igényeinek együttes figyelembevétele az olvasói megszólításokon kívül jól tükröződik a kiadványok tartalmában is. Az általánosan feltételezhető vallási ismeretanyag mellett a könyvek többsége számos olyan részletet is tartalmaz, amelyek megértéséhez nem kis felkészültséggel kellett rendelkeznie az elsődleges vagy másodlagos használónak. Ez a szerkesztésmód pontosan megfelel annak az egyelőre jórészt még csak képzőművészeti példákban ismert gyakorlatnak, amely szerint a barokk kori kegyhelyeken az ún. népi és az ún. magas (tanult) kultúra körébe sorolt megnyilvánulási formák és velük együtt a különböző befogadó rétegek csak mesterségesen választhatók szét, a valóságban azonban szerves egységet alkotnak.

Végül a lehetséges használókra utal maguknak a nyomtatványoknak a formája, külső megjelenése is. A XVII–XVIII. században a mirákulumos könyvek többnyire díszes, időtálló, kemény kötésben, igényes kiállításban jelentek meg, s csak a XVIII. század végétől kezdve találkoznak papírkötésű, puhafedelű füzetes kiadványokkal. Előfordult az is, hogy ugyanazt a kiadványt kétféle (papír, illetve bőr) kötésben is megjelentették, ami mutatja a különböző rétegek eltérő vásárlói igényének a figyelembevételét. A külső megjelenésnek ez az átalakulása is jól tükrözi azt a folyamatot, melynek során a mirákulumos könyvek a magasabb társadalmi körök közvetlen használatából átalakult formában fokozatosan az alacsonyabb rétegekhez kerültek át.

5. Összegzés

A mirákulumos könyvek a vizsgált korszakban többféle, az időben változó funkciót töltöttek be. Fontos szerepet játszottak egyrészt a vallásos népi elbeszéléskincs és szokásanyag alakításában, másrészt a kegyhelyek kultuszának terjesztésében. Az ellenreformációs vonás és a nemzeti gondolat mellett találkoznak a könyvekben a felvilágosult gondolkodás szent- és képtiszteletet érintő kritikájának ellenhatásával, amelyben még a XIX. század első harmadának végén is a késő barokk álláspont érvényesült. A vizsgált időszak elején a mirákulumos könyvek csaknem kizárólag egyházi használatban vagy egyházi közvetítéssel funkcionáltak, a XVIII. században azonban már a világi társadalom magasabb rétegei is megjelennek a közvetlen használók között. A XVII–XVIII. században az orvostudomány alkalmazása csak egy nagyon szűk társadalmi rétegre terjedt ki, és itt is csupán korlátozott lehetőségeket, bizonytalan eredményeket nyújtott, s innen érthető, hogy ezek a természetfeletti segítség lehetőségét sugalló könyvek a nemesi családok körében ekkor mintegy az általuk ugyancsak

használt kéziratos gyógyító könyvek vallási alternatíváit is jelentették. A XVIII. század végétől azonban az orvostudomány fejlődésével és a felvilágosult gondolkodás terjedésével a magasabb társadalmi rétegek egyre kevésbé tartottak igényt ezekre a kiadványokra, amelyek aztán a korábbi közegekben funkciójukat veszítve tartalmi és formai szempontból egyaránt átalakultak és fokozatosan az alacsonyabb rétegek használatába mentek át. Ezzel párhuzamosan a XIX. században az irodalmi formák rovására előtérbe kerül a kiadványok tájékoztató, ismeretterjesztő feladata. Ekkor tűnnek fel nagyobb számban a szélesebb olvasóközönséghez is eljutó füzetes kegyhelyismertető, mirákulumokat tartalmazó ponyvanyomtatványok, s ettől kezdve látnak napvilágot azok a különböző gyógyfürdők-höz kapcsolódó reklámfüzetek, amelyek a mirákulumszövegekkel csaknem teljesen megegyező – most már nem valamiféle természetfölötti erőnek, hanem a gyógyvíz hatásának tulajdonított – „csodás” gyógyulásokat tartalmaznak, s így a műfaj egyik kései, profán utódjának tekinthetők.¹⁵

A kiadási körülmények és a megjelenési formák vizsgálata azt mutatja, hogy a műfajt európai viszonylatban Magyarországon bizonyos megkésetttség jellemzi. Ennek okát joggal kereshetjük egyrészt a reformáció jelentkezésében, amely egy időre például német területen is törést okozott a műfaj történetében, másrészt a török jelenlétében, amely a középkori búcsújáróhelyek nagy részét elpusztította, illetve egy időre használhatatlanná tette. Nem véletlen, hogy a legelső mirákulumos könyvek csaknem kizárólag olyan kegyhelyekhez kapcsolódnak, amelyek a töröktől mentes (Terzátó) vagy csak alkalmászerűen látogatott (Máriavölgy, Boldogasszony, Lorettom) területen fekszenek. Másfelől fontos kiemelni, hogy ugyanezek a területek voltak a legközvetlenebbül kitéve a dél és nyugat felől érkező olasz, illetve bajor–osztrák kulturális hatásoknak.

Nyilvánvaló, hogy az egykori anyagnak csak egy töredékét tudtuk számba venni, másfelől ezt az így is sokrétű forráscsoportot csupán néhány szempontból vettük szemügyre, s a részvizsgálatok helyett az általános bemutatásra törekedtünk. További elemzést kívánnak például a mirákulumos könyvek itt csupán érintett szerkezeti egységei, az eredetilegendát tartalmazó kegyhelytörténeti részek és a kifejezetten áhítat céljára szolgáló szövegek (imádság- és énekanyag stb.), amelyek a mirákulumszövegekkel együtt jól összevethetők az áhítatirodalom más műfajaival (legenda, exemplum).¹⁶ Az illusztrációs anyag elemzése jelentős adalékokkal járulhat hozzá a „magas művészet” formáinak népszerűsítését vizsgáló újabb művészettörténeti kutatásokhoz.¹⁷ Valójában csak az egy-egy kegyhelyre vonatkozó teljes kéziratos és nyomtatványanyag beható elemzése, az egyes mirákulumos könyveket részletesen bemutató, a bevezetőben említett tudományágak szempontjait együttesen érvényesítő mikrovizsgálatok sora teszi majd lehetővé, hogy a következtetéseket helyesbítsük és beillesztjük a barokk kori társadalomtörténet általánosabb keretei közé.

¹⁵ Petneki Áron szóbeli közlése.

¹⁶ HINTEN, Wassilia von, *Wundererzählung als Exempel bei dem Jesuiten C. G. Rosignoli*. Jahrbuch für Volkskunde 3. 1980. 65–74., DAXELMÜLLER, Christoph, *Exemplum und Fallbericht*. Jahrbuch für Volkskunde 5. 1982. 149–159.

¹⁷ SZILÁRDFY Zoltán, *Magyar barokk szentképek*. Művészettörténeti Értesítő 30/2. 1981. 114–135.